

प्रकरण चौथे

‘पुरुष’ मधील नायिकेचा सामाजिक संघर्ष (विद्रोह)

- १) प्रस्तावना :
- २) आंतरजातीय प्रेमविवाहाविषयी समाजाची मानसिकता :
- ३) विद्रोही अंबिका :
- ४) निष्कर्ष :

प्रकरण चौथे

‘पुरुष’ मधील नायिकेचा सामाजिक संघर्ष (विद्रोह)

१. प्रस्तावना :

नाटककार जयवंत दळवी यांच्या नाटकातून स्त्री - पुरुष संबंधाबाबत त्यांची प्रतिमा त्यांच्या नाटकातून स्पष्ट होते. स्त्रीच्या सामाजिक संघर्षाच्या प्रक्षोभक विषयाला त्यांनी हात घातला आहे. दळवीचे ‘पुरुष’ हे दुसरे स्वतंत्र नाटक आहे.

नाटक हा कला - वाङ्मय प्रकार बंदिस्त स्वरूपाचा आहे. नाटकाचे वाङ्मयीन मूल्य कितीही प्रधान असले तरी, त्याची निर्मिती प्रयोगासाठीच आहे, हे विसरून चालत नाही. या निर्मितीतच त्याच्या प्रयोगाचे अविभाज्य अंग गुंतलेले असते. यावर वसंत कानेटकर यांचे मत विचारात घ्यावेसे वाटते.

“.....संहितेतील शब्दरूप नाट्य कलेच्या माध्यमात संस्कारीत होण्यावरच नाटकाची नाटक म्हणून यशस्वीता अवलंबून आहे. त्याआधी नाटकाचे नाटकपण सिध्द केले पाहिजे. नाटकाचा कस प्रयोगात लागतो. तितकीच महत्त्वाची बाब”(१)

‘पुरुष’ हे नाटक प्रयोगरूप असून ते स्त्री - पुरुष संबंधावर आधारलेले आहे. बदलता काळ मानवी जीवनमानात बदल घडवतो, त्या बदलाबरोबर बदलते संघर्ष निर्माण होतात. बदलत्या संघर्षाची निर्मिती मानवी जीवनात मानवाच्या वृत्ती - प्रवृत्तीनीही होते. असे कालसापेक्ष संघर्ष असतात.

संघर्षाच्या यशापयशाने मानवाचे जीवन कधी वृद्धीगत होते तर कधी ते संपुष्टात येते, तर कधी संघर्षातून माघार घेत नवा आशावाद जागवण्याचा प्रयत्न होतो.

स्त्रीचा आंतरजातीय प्रेमविवाहाचा संघर्ष व्यक्तीगत व सामाजिक स्वरूपात संवेदनशील मनाला नेहमी विचारप्रवृत्त करतात. अशा संवेदनशील संघर्षाबरोबर स्त्री सामना करते. या स्त्रीला अनुलक्षुन विचारांची अनेक अवर्तने मनात निर्माण

होतात. ही अवर्तने दळवी यांनी सदर नाटकात चित्रित केलेली आहेत. यातून स्त्री संघर्षाच्या समाजवास्तवाची अभिव्यक्ती झाल्याशिवाय राहत नाही. एकूणच मानवी संघर्षाची विभागणी वेगवेगळ्या प्रकारात करता येईल येवढे प्रकार सांगता येतील. या नाटकातील नायिका अशा नाना प्रकारच्या संघर्षला विद्रोहात्मक प्रतिकार करते आहे. व्यक्ती - कुटुंब - समाज असा संबंध लक्षात घेतल्यास नायिकेचा संघर्ष व्यक्ती व समाज यांच्याशी रंगवलेले समाज वास्तव चित्रण नाटकात दिसते.

२. आंतरजातीय प्रेमविवाहाविषयी समाजाची मानसिकता :

आधुनिकतेच्या आव्हानाने स्त्रीविषयीच्या नव्या जाणीवा, नवे प्रश्न निर्माण झाले आहेत. यासाठी जबाबदार आहे ती काळबरोबर न बदललेली समाजाची अनिष्ट मानसिकता. या अनिष्ट समाजाच्या अनिष्ट मानसिकतेनेच स्त्रिया हतबल आहेत, गांजलेल्या, पिडलेल्या, नाडलेल्या आहेत. या आधुनिकतेच्या प्रभावाबरोबर आंतरजातीय प्रेमविवाहाचे प्रमाणही मोठ्या प्रमाणात वाढत चालले आहे. आंतरजातीय प्रेमविवाह मुळातच मानवीय पातळीवर आधारलेला असून जाती भेदामुळे समाजात त्याला प्रतिष्ठेचे स्थान मिळत नाही. असा विवाह 'प्रेम' या भावनेने बांधला जातो. या आंतरजातीय प्रेमाच्या भावनेलाच समाजाने आजही नाकारले आहे. पूर्वीच्या काळापासून असे प्रेमविवाह होत आले आहेत. त्यांचे प्रमाण मात्र अत्यल्प होते. हेच प्रमाण आता जागतीकीकरणाच्या रेट्यात अप्रुक वाटणाऱ्या प्रेम भावनेने मोठ्या प्रमाणात वाढत चालले आहे. झपाट्याने समाजाची मानसिकताही बदलेल, परंतु हजारो वर्षांमागे संस्कारीत झालेली समाजाची मानसिकता एक दिवसात बदलणार नाही हेही निश्चित; पण यांचे परिणाम जोपर्यंत समाज मानसिकता स्त्रीला कायम दुय्यम मानत राहिल व अशा विवाहांना संमती देणार नाही, तो पर्यंत स्त्रीला अनेक विविध समस्या व संघर्षाला सामोरे जावे लागणार हे निश्चित. काल आणि आजही अशा प्रकारच्या विवाहांना खोटेरड्या स्वजाताभिमानातून समाज विरोध करत आहे. यांचा परिणाम शिकलेल्या,

सवरलेल्या स्त्रिया कालपेक्षा आज जास्तपटीने प्रतित्युत्तर देत आहेत, सहजरुचंडिकेचे रूप धारण करून आपल्यावरील अन्याय दूर करण्यासाठी धडपडतात.

जाती, धर्म या व्यवस्था मानवाने म्हणजे स्त्री आणि पुरुषाने स्वजीवन संपन्न, सफल करता यावे यासाठी निर्माण केल्या होत्या. म्हणून जीती, धर्म या व्यवस्था कृत्रिम आहेत. निसर्गाने निर्माण केलेल्या जाती दोन, धर्म मात्र एकच आहे. त्या जाती प्रत्येक सजीवात नर – मादी अशा दोन प्रकारच्या आहे. धर्म ही कल्पना मानवनिर्मित असून मानवासंबंधी त्याचा विचार करता, मानव असा निसर्गाने निर्माण केलेला एकच धर्म आहे. या धर्मातील दोन जाती म्हणजे स्त्री आणि पुरुष आहे. या जाती धर्माची निर्मिती उपजत असल्याने या नैसर्गिक आहेत. याचा विसर पडून मानवाने निर्माण केलेल्या कृत्रिम जाती - धर्माच्या जोखडात, खोटारड्या अभिमानात मानव अडकून पडून त्याची मानसिकता त्याप्रमाणेच दृढ झाली. ही दृढ झालेली मानसिकता विविध संस्कारांनी आणि संस्कृतीने दृढ झाल्याने तिच्यात बदल होणे मानवधर्माच्या दृष्टीने अत्यंतिक गरजेचे आहे. यामुळे कायम उपयोगाची वस्तु, दुय्यम मानल्या गेलेल्या स्त्रीला माणूस म्हणून जगता येऊ शकते, याचा समाजाने विचार केला पाहिजे. कृत्रिम जाती व्यवस्थेत आंतरजातीय लैंगिक आकर्षणाला समाज मान्यता नाही. हे आकर्षण विषम लिंगी नैसर्गिक प्रेमाच्या मजबूत भावनेने बांधलेले असते. असे भावबंध अलिकडच्या काळात दृढावत आहेत. समाजाच्या विवाहसंस्थेला समाजाने जातीबाह्य संबंध वर्ज्य केले आहेत. माणसापेक्षा परंपरा मोठ्या माणणान्या समाज्याकडून आंतरजातीय प्रेमविवाह नाकारण्याची सामाजिक मानसिकता अनिष्ट आहे.

३. विद्रोही अंबिका :

‘पुरुष’ नाटकाची नायिका वास्तव समाज जीवनातील स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व करत आहे. सन १९७५ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय स्त्री - मुक्तीचे वर्ष म्हणून साजरे होत असताना अनिष्ट समाज परंपरांचा व पुरुषी प्रवृत्तीचा स्त्रीच्या जीवनावर झालेला

परिणाम अंबिकेच्या रूपात नाटककार दळवी यांनी चित्रित केला आहे. वास्तव स्त्री जीवनात स्त्री शिक्षणाच्या प्रचार व प्रसाराने स्त्री सजग बनून अन्याय, अत्याचाराची तिला जाणीव होते व त्याविरुद्ध ती बंड करते. आर्थिक स्वातंत्र्याचे चित्र अंबिकेच्या रूपाने आले आहे. शिक्षणाने स्वतःच्या ताकदीने तिला जाणीव झालेली आहे. यामुळे स्त्री शोषण, अत्याचाविरुद्ध लढा देण्यासाठी स्त्री - मुक्ती चळवळीत काम करत आहे.

अंबिका दलितांसाठी चळवळीची, मोर्चाची, आंदोलनाची भाषा बोलणाऱ्या वरवर आक्रमक वाटणाऱ्या कृतिहीन दलित तरुणाच्या प्रेमात अडकते. येथे शिकून सुजान झालेल्या स्त्रीला पुरुषाने तोंडावर ओढलेला मुखवटा आहे हे ओळखता न आल्याने पुरुषाकडून स्त्रीची एकप्रकारे फसवणूक होतेय, या समाजवास्तवात जातीभेद आडवा येतो, पुरुषी प्रवृत्ती आडवी येते. ती मात्र समाजातील व्यक्तीकडे पाहताना एक माणूस म्हणून पाहते व समाज व्यक्तीकडे जातीय नजरेतून पाहतो. यामुळे संघर्षाची ठिणगी पडते. आपल्या प्रेमविवाहाला आडवे येणाऱ्या समाजाच्या अनिष्ट परंपरांविरुद्ध, पुरुषी प्रवृत्ती विरुद्ध बंड करायला करते.

गोरगरीबांच्या मुलांना शिक्षण मिळावे यासाठी अंबिका समाजवादी विचाराने झपाटून काम करते. यावेळी समाजाचीच तिला नजर लागते. समाजच तिला कलंकीत ठरवतो. यामुळे केंदुंबिक, सामाजिक संघर्ष अंबिकेला करावा लागतो. शिकलेली असल्याने, आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र असल्याने अंबिका तडफदार मनाची आहे. यामुळे तिला आपल्यावर झालेल्या अन्याय अत्याचारासाठी सतत ताकत निर्माण होते. अंबिका आपला सामाजिक संघर्ष नेटाने यशस्वी करते. हा संघर्ष ती वैचारीक, मानसिक, शारिरीक पातळीवरून यशस्वी करते. असा संघर्ष घरात आई, वडिल, प्रियकर, तसेच समाजात आढळणारा खलनायक यांच्या विरुद्ध सामाजिक स्वरूपाचा संघर्ष आहे.

३.१ अंबिकेचा आईशी संघर्ष :

“जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती जगाते उध्दारी....”(२) ताराबाई अंबिकेची आई आपल्या पतीचे वरील वाक्य खोडून काढत पुरुष जाती बाबत असलेली मनातील चीड अस्पष्टपणे व्यक्त करतात. या ताराबाईही समाजातील पुरुषसत्ताक अन्यायकारक व्यवस्थेच्या बळी ठरलेल्या आहेत. त्यांना पुरुषांचा अहंकार आणि त्यांच्या प्रवृत्ती चांगल्याच माहित आहेत. पुरुषाप्रधान संस्कृतीत स्त्रीला खालचे स्थान देऊन पुरुष तिची कदर करत नाही, याचा प्रत्यय त्यांच्या उद्गारातून येतो.

“कुठला नवरा आपल्या बायकोच्या मनाची कदर करतो?”(३) पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेत स्त्रीकडे एक उपभोगाची वस्तू म्हणून पाहिले जाते. काम झाल्यानंतर तिचा पुरुषाला विसर पडतो. तिच्यावर सतत अन्याय, अत्याचार करत अधिकाराची, अहंकाराची सत्ता गाजवतो. यामुळे स्त्रियांच्या आयुष्याची फरफट होते. त्या फरफटीविषयी कोणाला त्यांना काही बोलताही येत नाही असं ताराबाई आपल्या खालील उद्गारात सांगतात.,

“....बायका म्हणजे केरसुण्या.....! कामापुरत्या वापरायच्या आणि कोपन्यात ठेवायच्या.....! तुझे अण्णा बाहेर भाषण करतात.... मोठी मोठी..... म्हणून त्यावर तू जावू नकोस.....! आमचीही काही कमी फरफट झालेली नाही! जन्मभर गाडून ठेवायच्या गोष्टी या....”(४) यावरून स्त्रीचे समाजातील वास्तव स्थानाची प्रचिती येते. तसेच समाजातील मुखवटाधारी पुरुषांच्या बाबत स्त्रीला पूर्ण ओळख असूनही ती गप्प बसते. मनात मात्र चीड, संघर्ष कायम असतो. आई व अंबिकेमध्ये जो संघर्ष होतो आहे, तो समाजसापेक्ष आहे. दोघीही समाजातील एका कुटुंब संस्थेतील सदस्य आहेत. समाजवास्तवाच्या अनुभवसंपन्न जाणीवेने मुलीच्या मायेपोटी झालेला हा सामाजिक, कौटुंबिक संघर्ष आहे. अंबिकेचे विचार प्रत्यक्ष कृतीत आणणे कठीण आहेत याची जाणीव आईला असल्याने आई-मुलीला आंतरजातीय प्रेमविवाहासाठी नकार देते. येथपासून अंबिकेच्या मानवतावादी विचाराने सामाजिक

संघर्षाला सुरुवात होते, जातीभेद करणे, ही अमानुषता आहे तर अप्रत्यक्षपणे ते मुखवटाधारी, अकार्यक्षम आहे असे वाद दोघीमध्ये आहेत.

मॅट्रीक पर्यंत शिकलेल्या ताराबाई मध्ये समाजातील जातीभेद संस्कारीत झालेले आहेत. ते त्यांच्या उद्गारावरून दिसते,

“....अग, पण.....तो खालच्या जातीचा ना?” (५)

“पण आम्ही ब्राह्मण.....!” (६)

“म्हणजे महारच ना? खालचा नाही?” (७)

असा उच्चनिचतेचा भेदभाव करणारी ताराबाई पारंपारिक मानसिकतेत आणि समाजभितीत अडकलेली आहे. यामुळे त्या मुलीच्या आंतरजातीय प्रेमविवाहाला विरोध करत आहेत. तर आपली प्रियकराची समर्थनीय बाजू अंबिका आईला वैचारीक पातळीवर समजावून सांगते. सिध्दार्थ हाही एक माणुसच आहे, असा विचार ती प्रकट करते. त्याबाबतची माणूसकी, सहानुभुती व्यक्त करते. आईला आपला ठाम निश्चय सांगताना ती सांगते, लग्नानंतरही मी नोकरी करत घरसंभाळणार आणि सिध्दार्थ चळवळी, आंदोलने करील असे नियोजन सांगते, हे आईला आवडत नाही, ती म्हणते,

“.....म्हारा - चांभारांचे मोर्चे काढून पोट भरतं?” असा व्यवहारी संघर्ष करणारा सवाल ताराबाई करतात. ताराबाई आणि अंबिका यांच्या विचारांत तफावत असल्याने सामाजिक संघर्ष होताना दिसतो. तो वैचारिक पातळीवर आधारलेला असल्याने स्वाभाविकच चंचल, हजरजबाबी अंबिका त्यात यशस्वी ठरते. त्यासाठी खालील संदर्भ तपासता येईल.

“अंबिका : पण हा तसा नाहीय! म्हणून मला तो आवडतो

(ताराबाईकडे खवचटपणे पाहत) खालचा वगैरे असला तरी !

तारा : (चिडून) अंबू, तू असे अडून अडून टोमणे मारू नकोस ! मी

त्याला कधी खालचा म्हटलेलं नाही

अंबिका : तू नेहमी म्हणतेस, आई ! मला माहित आहे माझ्या परोक्ष

म्हणत असलीस, तरी...

तारा : मी कध्दी सुध्दा म्हटलेलं नाही”(८)

अशा साध्या - सुध्या चकमकीतून मोठा संघर्ष घरात होत राहतो. यामुळे कॅटुबिक वातावरण ढवळून निघते. येथे दोघीही सुशिक्षित आहेत. एक पारंपरीक विचारांची तर दुसरी आधुनिक मानवतावादी विचारांची आहेत. यामुळे संघर्ष हा समाजाशी संलग्न असलेला दिसतो.

ताराबाईचा जातीभेद करणारा आंतरजातीय प्रेमविवाहाचा विरोध अप्रत्यक्षपणे कसा होतो, हे पुढील संवादातून लक्षात येईल.

“तारा : (एकदम नापसंतीने) अग, पण तो

अंबिका : खालच्या जातीतला

तारा : मी नाही म्हणत खालच्या जातीचा ! काय, मला नाही लग्न राययचं ! मला विचारायचं तो आपलं पोट नाही भरू शकत तो तुझं काय भरणार ?

अंबिका : ते आमचं आम्ही पाहू ! तुम्ही कोणी काळजी करू नका !”(९)

अशा प्रकारे दोघी आपआपल्या बाजू मांडण्याचा प्रयत्न करतात. बिनधास्त आईला समर्थपणे आपली बाजू सांगणारी आजची स्त्री अंबिकेत दिसते. ती निर्भय असल्याने रोख - ठोक सवाल जवाब करते. तिच्या या निर्णयापुढे तिची आई शेवटी हतबल होऊन केवळ “आमचा हुंडा तरी वाचतोय” या पोकळ समाधानात खोटे समाधान माणून घेण्याचा प्रयत्न करतात. अंबिकेच्या धाडसी निर्णयाबाबत एक आई म्हणून ताराबाईना काळजी वाटते, तर आपण सबल असल्याने आपली कोणी काळजी करू नये, या विचारांनीच अंबिका व्यक्तीगत सामाजिक संघर्ष करते. ताराबाई एक आई म्हणून आणि आपली मुलगी एक स्त्री आहे म्हणून सतत काळजी करत असते. पण अंबिका आईचे काहीही ऐकणास तयार नाही. व्यवहारात तिच्या तत्वांना स्थान नाही, याची जाणीव ताराबाईना आहे. म्हणून अंबिकेची तत्वे आणि ताराबाईची व्यवहारी कृती यांत दोघीचा संघर्ष अडकलेला आहे. यामुळे घरात

अशांततामय वातावरण आहे. ताराबाईच्या जीवाची, मनाची सतत तगमग होत आहे. पण त्याची फिकीर न बाळगता अंबिका माझी कोणी काळजी करू नये असे म्हणते. कुटुंबात एकमेकांबाबतची जबाबदारी, एकमेकांबाबतचा विश्वास, एकमेकांबाबतच्या अपेक्षा यांना ताराबाई - अंबिका यांकडून तडा जाताना दिसतो. यामुळे घरात संघर्ष निर्माण होत आहे. लग्नानंतर आपल्या मुलीच्या राहण्याचा प्रश्न ताराबाईपुढे आहे. शिवाय जावयाचा बाप स्टँडवर हमाली करतो, दारू पितो, कधी - कधी दारूसाठी पैसेही मागतो, बायकोला मारहान करतो. ही त्याची संस्कृती, झोपडं, परिस्थिती आपल्या मुलीच्या सुखाड येतेय, असे सांगून ताराबाई आंतरजातीय प्रेमविवाहाला विरोध करतात. एकूण वरपक्षाची स्थिती अस्थीर आहे, असे जातीभेदांऐवजी एक मत ताराबाई पुढे करू पहाते. परंतु अंबिका आपल्या निश्चयावरून ठाम सरकत नाही.

डाकबंगल्यावर एकटी जाऊ नको म्हणणाऱ्या आईला अंबिका 'तू गप्प बस' म्हणून सांगते. येथे अंबिका आईला झिडकारते, तिच्या विचारांना मागास समजते. पण आईच्या काळजीला समजून घेत नाही. येथे तिला 'अति शहाणा त्याचा बैल रिकामा' असे अंबिकेबाबत वाटते. जर तिने आईचे ऐकले असते. आईच्या सर्वच नाही पण काही पुर्वानुभवांना किंवा समाजातील स्त्रीच्या अन्यायकारी चालू व्यवस्थेकडे एका काळजीने पाहिले असते, सावधगिरी बाळगली असती तर, बलात्कारासारखी अत्याचारी घटना तिच्या आयुष्यात आली नसती. एकाथी दोघीही संपूर्ण नाटकभर ऐकमेकीला समजून घेत नाही. जेव्हा ताराबाईच्या सहन शक्तीचा अंत होतो, ताराबाईचे कोणीच ऐकत नाही तेव्हा ताराबाई आत्माहत्या करतात. तेव्हाही आई गमावल्याचे अंबिकेला फक्त दुःख आहे. जग आपले नाही या ताराबाईच्या उद्गाराचा नूसते पाहतच ती अन्यायविरुद्ध संघर्ष करायला निघते. एकदा टाकलेले पाऊल मागे घ्यायचे नाही, असे दोघीची संघर्षाची भूमिका रास्त असून एकमेकींचे मिलन कोठेही होत नाही.

ताराबाईप्रमाणे स्त्री संघर्ष करणाऱ्या काही व्यक्तीरेखा मथु व सुशिला म्हात्रे तसेच चित्रे बाई यांच्यामार्फत दळवीनी व्यक्त केले आहे. या संघर्षाच्या भूमिकेच्या विरुद्ध दिशेने संघर्ष करणारी नायिका अंबिका आहे. आई ताराबाई या मात्र आयुष्यभर दुःखभरे जीवन जगतात. त्यांना सहानुभुतीची भुक असते. कदाचित यामुळेच दोघीचा संघर्ष लक्षवेधी ठरतो.

३.२ अंबिकेचा वडिलांशी संघर्ष :

पुरुष म्हणून टिचभर आणि खोटारड्या किंवा पोकळ स्तुतीने हरभऱ्याच्या झाडावर चढणारी वडिलांची मनोवृत्ती आहे. यामुळे नावासाठी वाटेल तेवढे अहिंसक, तात्वीक विचार फक्त ऐकवणे एवढेच काम ते करतात. तात्वीक विचारांना आपण आचरणात आणल्याच्या वारंवार बढायला मारत आणणासाहेब आपल्या बायकोवर पुरुषी अधिकाराने अन्याय करणारे आहेत. नाटककार जयवंत दळवी यांनी आणणासाहेब या व्यक्तीरेखेतून समाजवास्तवातील सुविचारांचे पांघरून घेण्याऱ्या असहाय्य, आणि हतबल मध्यमवर्गीय कुटुंबप्रतिनिधीची प्रतिमा साकारली आहे.

आणणासाहेबांची मुलगी अंबिका आपल्याप्रमाणे शिक्षिकेचे काम करत समाजाची सेवा करते, याचे आणणांना कौतुक आहे. आणणांना अंबिकेच्या आंतरजातीय प्रेमविवाहाच्या निर्णयाला एकदम, आणि स्पष्ट विचार मांडता येत नाही. स्पष्ट विरोध करता येत नाही. जर तसा स्पष्ट विरोध आपण केला तर आपण एक खोटे समाजवादी विचारांचे आहोत, प्रतिगामी आहोत असा शिक्का पडण्याची भीती आहे. म्हणून ते अंबिकेच्या निश्चयाला अयोग्य न मानता बळेच योग्य मानतात.

अंबिकेच्या निश्चयाला विरोध करता येत नाही म्हणून आणणासाहेब अंबिकेचा दलित वर्गातील प्रियकर सिध्दार्थ पवार याला विरोध करू पाहतात. सिध्दार्थ पवारशी केलेला विरोध हा समाजातील जातीभेद आणणांच्या पुढील संवादात असलेला जाणवतो.

“(चिडून) तू काय, सिध्दार्थ, यादवी युध्दाची भाषा करतोस ? तुम्ही काखेत पिशव्या घेऊन फिरणारे लोक आग लावणार आणि पळ काढणार !” (१०)

“या सिध्दार्थला चहा दे ! यादवी युध्द करायला निघायला ! चहा पी !” (११)

अशा प्रकारे आण्णा सिध्दार्थचे मन वळवण्याचा प्रयत्न करताहेत असे सुचित होते. त्यांच्या या उद्गारातून सिध्दार्थबाबत त्यांच्या मनात कुठलेच स्थान नाही. केवळ आपला जावई म्हणूनही पाहणे त्यांना तिरस्काराचे वाटते. त्यामुळे त्यांना त्यांच्याशी वाद घालताना आपला संयम सुटतोय याचे भान राहत नाही. दळवीना त्यांचा वाद जास्त रंगवायचा नाही म्हणून लगेच दुसरी व्यत्यय करणारी घटना त्यांनी निर्माण केली आहे. त्यामुळे आण्णा आणि सिध्दार्थ यांच्या मतभेदावर म्हणावा तेवढा प्रकाश पडताना दिसत नाही. तरीही अंबिकेच्या आंतरजातीय प्रेमविवाहाच्या मुद्याला विरोध करणारे सिध्दार्थबरोबरचे आण्णाचे संवाद खरी माणसिकता व्यक्त करून जातात. या त्यांच्या वास्तव मानसिकतेतच अंबिकेच्या निश्चयाला असणारा आण्णांचा अस्पष्ट विरोध दडला आहे. अंबिकेबरोबर चर्चा करत असताना अस्पष्टपणे ते आपला नकार व्यक्त करतात, तो असा;

“तुला एक सांगू का, अंबू ? माझ्या गेल्या तीस वर्षांच्या सार्वजनिक जीवनातील अनुभव आहे कदाचित चुकीचा असेल पण जे लोक विद्वत्तापूर्ण चर्चा करतात ना, ते शंभर टक्के कुचकामी असतात ! त्यांनी नूसतं बोलावंच !” (१२)

असे सिध्दार्थबाबत आण्णा अंबिकेला मत सांगत आपली सिध्दार्थबाबतची नापसंती सांगण्याचा प्रयत्न करतात. कदाचित एक पुरुष म्हणून त्यांनी स्वतः अनुभवलेला अनुभव ते एका नापसंत दलित जावयाबाबत व्यक्त करतात, असा येथे आण्णांचा अंबिकेच्या मतांशी असलेला संघर्ष दिसतो.

सिध्दार्थच्या विचारांनी भारावून गेलेली नायिका अंबिका त्याच्या प्रेमात पडल्याने ती वडिलांना तो तसा नसल्याचा सांगण्याचा प्रयत्न करते. यामुळे कौटुंबिक वातावरण अस्थिर बनते. त्यात कुटुंबप्रमुख म्हणून, समाजातील एक

व्यक्ती म्हणून आण्णा डगमगताना दिसतात. मुलीच्या निश्चयापुढे ते हतबल होतात. मानसिक संघर्षाला घरात उधान फुटते. आपले कुटुंब समाजात एक प्रतिष्ठीत कुटुंब म्हणून ओळखले जाते. यामुळे वैचारिक संघर्ष दडपला जाऊन आतल्या - आतच मानसिक संघर्ष घुसमटतो. आपला समाजसुधारणावादी, गांधीवादी असा समाजातील मुखवटा गळून पडू नये म्हणून ते मुलीला तिच्या कलागतीने समजावण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामागे पुरुषी अहंकारच दडलेला आहे. असे दिसते, त्याचे यासंदर्भातील खालील उद्गार आहेत;

“त्याचं काय आहे. अंबू माणसानं तत्वाप्रमाणे वागावं पण नेहमीच तसं वागाता, जगता येतंच, असं नाही ! मी काही बोललो म्हणजे तू वकीली भाषेत बोलणार ! मला प्रतिगामी म्हणणार ! प्रस्थापित म्हणणार पण एक सांगतो, सिध्दार्थशी लग्न करताना पूर्ण विचार कर !” (१३)

आपण सुशिक्षित, सुधारीत, समाजवादी आहोत अशी आपली ओळख असताना आपण आपल्या आधुनिक विचारसरणीच्या मुलीला जातीभेद दर्शविणारा विरोध केला तर ती आपल्याला प्रतिगामी, प्रस्थापित म्हणेल अशी एक भिती पुरुष म्हणून एका स्त्रीकडून आण्णांना वाटते, असे येथे स्पष्ट होते. आण्णांचा अंबिकेने सिध्दार्थशी आंतरजातीय प्रेमविवाह करू नये म्हणून विरोध आहे, असे येथे स्पष्ट होते. अशाप्रकारे समाजातील एका कुटुंबात पुरोगामी आणि प्रतिगामी विचारसरणीत तसेच जातीभेदात व स्त्री - पुरुष समानतेत आण्णा व अंबिका यांच्या माध्यमातून जीवनवास्तवातील सामाजिक संघर्ष चित्रीत होतो.

जातीभेदावर वाद घालणारे आण्णा व सिध्दार्थ यांचे संवाद हे अप्रत्यक्षपणे अंबिकेच्या आंतरजातीय प्रेमविवाहाचा विरोध व्यक्त करणारे आहेत. तसेच कुटुंबात समन्वय साधून चर्चा करणारे आण्णांचे जातीभेदाबाबतचे संवादही अंबिकेच्या प्रेमविवाहाला विरोध दर्शवतात. त्यामुळे समाजातील विवाह संस्थेला अमान्य असणाऱ्या आंतरजातीय प्रेमविवाहावरून आण्णासाहेब व अंबिका यांच्यात सामाजिक संघर्ष घडून येताना दिसतो. त्यात आधुनिक विचारांची, करारी बाण्याची

अंबिका ठामपणे यश संपादन करते. यामुळे हतबल होऊन आण्णा ऐके ठिकाणी अप्रत्यक्षपणे सिध्दार्थला 'आम्हाला ठार मारण्यासाठी एखादे जालीम औधष शोधा' असे म्हणतात. यावरून आपल्या मुलीच्या हाट्टापुढे त्यांनी गुडघेच टेकले आहेत, असे सिध्द करणारा अंबिकेचा सामाजिक संघर्ष अखेर यशस्वीतेकडे झुकतो.

३.३ अंबिकेचा सिध्दार्थशी संघर्ष :

सिध्दार्थ पवार हा दलित तरूण वाटतो तेवढा उमदया मनाचा नाही, वाटतो तसा तो कृतीशीलही नाही, वाटतो तसा ठाम मताचाही नाही. पोपटपंची करणारा, स्वजातीभिमान बाळगणारा, जहाल, क्रांतीकारी विचारांचा मुखवटाधारी, कृतीहीन प्रियकर समोर आल्यावर अंबिकेच्या सामाजिक संघर्षाला सुरुवात होते.

अंबिकेला स्त्रीबाबतच्या पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेचा अनुभव नसल्याने समाजजीवनात पुरुषी प्रवृत्तीनी तिचा घातपात होतो. तिच्यावर बलात्कार होतो. या घटनेकडे सिध्दार्थ पवारची नजर मागासलेली दिसते, तर अंबिकेची नजर एक अपघात म्हणून पहाणारी आहे. मानवतावादी आहे. यामुळेच दोघांच्या विचारसरणीत फरक पडत जातो, स्वजातीभिमान बाळगणाऱ्या प्रियकराचा मुखवटा अंबिकेला दिसतो. ज्याच्या हितासाठी आपण ज्या माणसावर प्रेम केले, तोच पुरुष समाजातील विकृत पुरुषी प्रवृत्तीच्या घटनेने बदलला. ज्याच्यासाठी आपण कौटुंबिक संघर्ष करत आई आणि वडील यांचे मन आंतरजातीय प्रेमविवाहासाठी वळविण्याचा प्रयत्न केला, तोच एक सामान्य पुरुष निघाला, आई - वडिलांच्या पुर्वानुभवाला ज्याच्यासाठी ठोकळून कौटुंबिक संघर्ष पत्कारला तोच प्रतिगामी विचारांचा पुरुष निघाला, अशी सिध्दार्थची रूपे अंबिकेला दिसतात. त्यामुळे दोघांत संघर्ष होतो. तो संघर्ष सामाजिक संघर्ष होतो. तो संघर्ष सामाजिक संघर्ष यासाठी ठरतो की, या दोनही व्यक्ती एकाच समाजातील दोन जातीतील आहेत, उच्चनिच वर्गातील, वर्णातील आहेत. यांनी समाज परंपरेविरुद्ध आंतरजातीय प्रेमविवाहाचा निर्णय घेतल्याने अनिष्ट निर्णय ठरतो. आणि जेव्हा समाजाला अनिष्ट विचाराच्या

अनुशंगाने अपेक्षित बलात्काराची घटना घडते तेव्हा आंतरजातीय प्रेमविवाह असफल होतो, त्याच वेळी स्त्रीच्या आयुष्यात समस्या निर्माण होऊन तिचे संपूर्ण आयुष्य कोलमडून पडण्याची शक्यता असते.

येथे अंबिका मात्र कोलमडून पडलेली नाही. तिने समाजाशी विद्रोहाची भूमिका घेतलेली आहे. आपल्यावर आपत्ती ओढावणारा समाजातील पुरुष आहे. आपले सर्व सुखी संसाराचे स्वप्न भंग केले आहे. त्यानेच या समाजाला अहंकाराने काबूत ठेवले आहे. या वास्तवाच्या जाणीवेने अंबिकेने केलेला 'पुरुषा' बरोबरचा संघर्ष सामाजिक संघर्ष ठरतो. कित्येक स्त्रिया आशा संघर्षातून माघार घेतात, कित्येक आत्माहात्या करून आपले आयुष्य संपवून आपला पुरुषाबरोबरचा संघर्ष संपवतात. संकांटाच्या वादळात समाज स्त्रीला कोंडीत गाठून तिचा दूरूपयोग करत राहतो. असा अन्याय सहन करणारी आजची स्त्री नाही, नेमके हेच दळवी यांनी 'अंबिकेच्या' विद्रोहाच्या संघर्षातून दाखवून दिले आहे.

बलात्काराच्या घटनेनंतर भेटलेला सिध्दार्थ पवार अंबिकेला जसा पूर्वी भासत होता, तसा भासत नाही, त्याच्याबरोबर चर्चा करताना तिला त्याच्याकडून जाणवणारा तुटकपणा दिसतो. 'आपल्यावर बलात्काराचा एक अपघात झाला आहे, असे समज' असेही ती त्याला समजावण्याचा प्रयत्न करते. परंतु तो आपले सामान्य माणसाचे विचार ऐकवून आपल्याला तुझ्याशी लग्न करता येईल का नाही हे आत्ताच सांगता येणार नाही, अशी भूमिका मांडतो. बलात्कार करणाऱ्या गुलाबराव जाधवाविरुद्ध आंदोलन करण्यासाठी मला तुला मदत जरी करता येणार नसली तरी मी सर्वोत्तमरी तुझ्याशी मैत्री ठेवून मी तुला मदत करेन असे म्हणतो. यामुळे आपल्याच पैशाच्या जिवावर उड्या मारणारा, आंदोलने करणारा आपला प्रियकर आपल्यासाठी मोर्चा काढू शकत नाही. आपल्याकडे जातीभेदाच्या नजरेनेच पाहतोय, हे पाहून अंबिकेला गुलाबरावाने केलेल्या बलात्काराच्या आत्याचारापेक्षा दुबळ्या मानसिकतेच्या सिध्दार्थाचा आत्याचार मोठा वाटतो. ती त्याला मनाच्या उद्वीग्न अस्थेतच विचारते की, 'आत्ताच्या आत्ता तू माझ्याशी लग्न करशील ?'

त्यावर आपल्या आई - वडिलांची विरोधाची ढाल पुढे करत तो अंबिकेला टाळण्याचा प्रयत्न करतो.

अंबिकेला सर्व कळून चुकल्यावर ती म्हणते, “काही आवश्यकता नाही ! दलित म्हणून तुझ्यावर होणाऱ्या अन्यायासंबंधी तू चिडून बोलायचास सर्व अन्यायाविरुद्ध बंड करायला हवं, म्हणायचास... तिथून तुझ्याबद्दल मला आकर्षण वाटू लागलं पण आता लक्षात आलं, ते मुखवटे आहेत, तू अन्यायाविरुद्ध नाहीस, तू फक्त तुझ्यावरील अन्यायाविरुद्ध आहेस ! नशीब माझं, वेळेवर तुझी खरी ओळख पटली ! तू बंडखोर, विद्रोही, वगैरे कुणी नाहीस कुठल्याही वर्गातील एखाद्या पुरुषासारखा तू एक पुरुष आहेस हे न ओळखता मी तुझ्याशी लग्न केलं असतं, तर तुझ्याबरोबरचा संसार हाही एक कायमचा बलात्कारच ठरला असता ! बरं झालं ! आयुष्यभराच्या बलात्कारापासून आज मी मुक्त झाले ! गुडबाय, सिध्दार्थ !”(१४)

अशा अंबिकेच्या उद्गारांनी ती नव्या संघर्षाला सुरुवात करायला निघते. आसल्या पुरुषाचा आधार घेतला तर माझा संघर्ष अपंग होईल, असे ती स्पष्ट करते.जाता जाता समस्त पुरुषवर्गाला दळवी अंबिकेकरवी एक जहाल स्वरूपाच्या जमज देऊन जातात तो असा;

“...नवऱ्याशिवाय जगता येणार नाही, असं समजणारी मी नव्हे....!(१५)

या प्रकारची समज देवून अंबिका आणखी एक सामाजिक संघर्ष स्वीकारते तो म्हणजे लग्न न करण्याचा. कुमारीका राहाणे, हे समाज परंपरेत अनिष्ट मानले जाते, म्हणून तिने सिध्दार्थ पवारशी केलेल्या सामाजिक संघर्षाची परिणती आणखी एका सामाजिक संघर्षाकडे झुकते. यातून अंबिकेच्या जहाल स्वभावाचे दर्शन घडते. अंबिका सिध्दार्थ पवारला हाकलून लावते. त्यातच सहनशीलतेचा अंत होऊन आई आत्माहत्या करते. सर्वच अपेक्षाभंग, आणि मानसिक खच्चिकरणातून तिचे सामाजिक संघर्षाचे निखारे फुलायला लागतात.

याला कारण कृतीहीन असलेला दलित मुखवटाधारी प्रियकर सिध्दार्थ पवार आहे. याची प्रचिती स्वाती कर्वे यांच्या पुढील विधानातून येते,

“सिध्दार्थशी असलेले प्रेमाचे नाते ती तोडते. ही घटना तिला बलात्कारापेक्षाही जास्त उध्वस्त व दुःखी करणारी आहे.” (१६)

येथे ‘तो’ ने ‘ती’ ला धोका दिला आहे असे स्पष्टपणे म्हणता येते. सिध्दार्थने जर अंबिकेला समजून घेतले असते तर त्यांचा आंतरजातीय प्रेमविवाहाचा निर्णय सफल झाला असता. सिध्दार्थच्या असमर्थ भूमिकेतून दोघांमध्ये संघर्षाची ठिनगी पडली आहे. या ठिनगीचा चटका ‘तो’ पेक्षा ‘ती’ ला जास्त बसला आहे. यामुळे अंबिकेचा संघर्ष समाजाशी नाते सांगणाऱ्या दोन व्यक्तींमुळे सामाजिक ठरला आहे. तो जातीवादाशी निगडीत आहे, असे पुढील विधानावरून स्पष्ट होते.

“सिध्दार्थ भेकड स्वरूपात समोर येतो आणि त्यामुळे सदय परिस्थिती ब्राह्मणांवर अन्याय ह्यात नायिका, आईवडील कसे बळी पडतात. ते दाखवले आहे. ब्राह्मणवाद डिफेंड करण्यात आला आहे.” (१७)

आजच्या काळात तरी असा जातीयवाद करणे सुशिक्षित मानवाला शोभणारे नाही. स्त्रीला कोंडीत पकडणे हे पुरुषाला शोभणारे नाही, हे अंबिका आपल्या संघर्षातून स्पष्ट करत आहे.

३.४ अंबिकेचा बलात्कारी गुंडाशी संघर्ष :

सर्वकाही ठिक चाललेले असताना समाजातील दृष्ट प्रवृत्तीची अंबिकेच्या यौवनाला नजर लागते. ही नजर सत्ता आणि पैशाच्या जोरावर गर्वीष्ठ बनलेली असते, या नजरेचा अंबिकेला अनुभव नसतो, मात्र अंबिकेच्या आई - वडिलांना तिचा परिचय असतो. यामुळे आई - वडिल वेळोवेळी काळजीपोटी सवधही करण्याचा प्रयत्न करतात.

अंबिका स्त्री म्हणून स्वतःला कमी लेखणारी नाही. पण निसर्गदत्त पुरुषी शारिरीक शक्तीचा विपरीत परिचय नसल्याने ती बिनधास्त वृत्तीची बनलेली असते.

या बिनधास्तवृत्तीचा गैरफायदा गुलाबराव जाधव हा राजकारणी नेता आपल्या नैसर्गिक शक्तीचा गैरवापर करतो.

कुटकारस्थान रचत, प्रलोभन दाखवत गुलाबराव अंबिकेला एकटी गाठून, आपल्या नोकरांच्या मदतीने तिला असहाय्य हतबल करत तिच्यावर बलात्कार करतो. यामुळे समाजाच्या दृष्टीने अंबिका भ्रष्ट झाली तर बलात्कार करणारा न्यायालयाकडून पैसा आणि सत्तेच्या जोरावर निदोष सुटून सभ्य ठरला. यात अंबिकेला कोमल, हळव्या हृदयाच्या आपल्या आईला गमवून बसावे लागले. सावरणारा प्रियकर दूबळा ठरल्याने संसारसुखाच्या स्वप्नांवर पाणी फिरते, समाजाच्या तिरकस नजरांचा मारा चालू होतो. एक स्त्री बलात्काराने भ्रष्ट होते पण पुरुष मात्र होत नाही याची अंबिकेला चीड येते. माया गवईवर अन्यायी अत्याचार करणाऱ्याचे शेवटी जसे डोळे काढण्यात आले, कोपरापासून जसे हात तोडण्यात आले, तसेच गुलाबराव जाधवाचेही तिला करावसे वाटते. निकालातून निर्दोष सुटलेला राजकारणी नेता निर्दोष मुक्तीचा फायदा व्हावा यासाठी अंबिकेला धमकीयुक्त तडजोड करण्यास सांगतो. यामुळे अंबिका अधिकाधिक चिडत जाते. 'माझं कुणी वाकडं करू शकत नाही' ही गुर्मी जिरवण्यासाठी अंबिका गुलाबरावाने जसा बलात्काराचा कट केला तसाच सूडाच्या संघर्षाचा नायिका कट करते. अन्यायविरुद्ध दंड करणाऱ्या अपवादी बंडा नामक पुरुषाची मदत घेते. हा बंडा पुरुषी अहंकाराचा अपवाद आहे. रा. सु. चुणेकर म्हणतात;

“पुरुषाची स्त्रीकडे दुय्यम, उपभोगाची वस्तु म्हणून बघण्याची, स्वामीत्व भावनेची वृत्ती ती जाणतेपणी आलेली उघडी वागडी असेल किंवा अभावित असेल, रक्तातून परंपरेतून आलेली असते. 'स्त्रीला मन असतं हेच पुरुषांना माहित नसतं. तिला फक्त शरीर असतं असे मानणारी ही वृत्ती.'” (१८)

हे चुनेकरांचे उद्गार गुलाबराव जाधवाला लागू होतात. हा गुलाबराव जाधव राजकारणी नेताही फसवा आहे. त्याने चित्रबाईसारख्या स्त्रियांवर बलात्कार केले आहेत. आणि त्यावर संघर्ष करणाऱ्यांची त्याने वेगवेगळ्या मार्गांनी तोंड बंद केली

आहेत. या गुलाबरावाच्या अनिष्ट पुरुषी प्रवृत्तीच्या अहंकाराचा अंबिका सूड घेते. हा सुडाचा संघर्ष रंजक आहे. त्याला बंडासारख्या पोलादी पुरुषाचा आधार आहे. हा सूड आहे, आपल्या असफल आंतरजातीय प्रेमविवाहाचा, आपल्या कौटुंबिक संघर्षाच्या यशावर दुःख पसरवणाऱ्या घटनेचा, समाजात गुन्हा करून परत आपलेच नाक कापणाऱ्या विरुद्धचा आहे.

ज्याप्रमाणे गुलाबरावाने अंबिकेला कट कारस्थान करून गावाबाहेरील माळरानावरील डाक बंगल्यात गाठले त्याचप्रमाणे अंबिका कट करून त्याच ठिकाणी गुलाबरावाला एकटे गाठते. अन्यायाविरुद्ध पेटून उठलेली अंबिका अन्यायाविरुद्ध न्याय मिळवून देणाऱ्या बंडाच्या मदतीने गुलाबरावाला वेठीस धरते. ज्याप्रमाणे गुलाबरावाने नोकरांचा वापर करून अंबिकेला असहाय्य केले. त्याप्रमाणेच गुलाबरावाला अंबिका बंडाच्या मदतीने असहाय्य करते. ज्याप्रमाणे अंबिकेला आपण चर्चा करू असे म्हणावे लागले होते तसेच गुलाबरावालाही म्हणायला अंबिका भाग पाडते. ज्याप्रमाणे अंबिकेवर बलात्कार करण्यासाठी गुलाबरावाने अंबिकेचे पाय फाकवून खाटेला बांधले होते, त्याचप्रमाणे अंबिकेने आपला सूड उगवण्यासाठी गुलाबरावाला त्याच खाटेला पाय फाकवून बांधते. त्याला त्याच्या पुरुषी प्रवृत्तीच्या अहंकाराने केलेल्या बलात्काराची आठवण करून देते. त्यावेळी गुलाबरावाला आपल्याप्रमाणेच अंबिका पाणी मागायला लावते. यावेळी आवाज येऊ नये म्हणून गांधी टोपी ऐवजी इतर कापडाचा बोळा गुलाबरावाच्या तोंडात कोंबते. या नेत्यांनी गांधी टोपीच्या खालून अनेक अत्याचार केलेत, ते पुरुषी अहंकारानेच. तेच पुरुषी प्रवृत्तीच्या अहंकाराचे मुळ ती कापून टाकते. असहाय्य, हतबल पुरुषाचे अहंकाराचे मूळ लिंग याचे विच्छेदन करून अंबिका आपल्यावरील अन्यायाचा सूड घेऊन आपला संघर्ष यशस्वी करते. हा संघर्ष यशस्वी करताना ती रणचंडिका साक्षात अंबाबाईचे रूपच धारण करते असे नाटककाराने भासवून आजच्या जहाल स्त्रीची व्यक्तीरेखा नाटकात यशस्वीरीत्या चित्रित केली आहे.

समाजाचे आयुष्यभर अनिष्ट टोमणे न ऐकत बसता ती त्यांच्याविरुद्ध संघर्ष करते. त्यात यशस्वी होऊन ती पोलिसांच्या स्वाधीन होते.

अशा प्रकारे समाजातील पुरुषी प्रवृत्तीच्या अहंकाराला सामना देणाऱ्या अंबिकेचा संघर्ष सामाजिक ठरतो. तो जरी दोन व्यक्तीत असला तरी त्या दोन व्यक्ती समाजातील जबाबदार व्यक्ती म्हणून ओळखल्या जातात. नायिका शिक्षिका आहे तर अन्याय करणारा पुरुष हा समाजाचे नेतृत्व करणारा आहे. यामुळे नायिकेचा संघर्ष सामाजिक संघर्ष ठरतो.

३.५ अंबिकेचा सामाजिक संघर्ष :

अंबिका ही नाटकाची नायिका एक व्यक्ती म्हणून समाजाशी नाते सांगणारी शिक्षिका आहे. त्यामुळे ती आणि तिचे कुटुंब हे समाजाचे घटक ठरतात. तसेच त्यांचे कुटुंब हे ब्राह्मण जातीव्यवस्थेतील असून ही कुटुंब व्यवस्था, जातीव्यवस्था समाजाने निर्माण केली असल्याने या कुटुंबाचा कुटुंबातील घटनांचा समाजाशी संबंध येतो. यामुळे समाजाचा या कुटुंबावर प्रभाव असणे स्वाभाविक आहे.

समाजव्यवस्थेतील अंबिकेच्या कुटुंबव्यवस्थेत तिने घेतलेला आंतरजातीय प्रेमविवाहाचा निर्णय समाजविरोधी निर्णय असल्याने समाज त्याल वेगवेगळी कारणे दाखवून विरोध करण्याचा प्रयत्न करतो. तो प्रयत्न आई-वडिल, प्रियकर यांच्या माध्यमातून झालेला आहे. त्यामुळे नायिकेने यांच्याविरुद्ध पर्यायाने समाजाविरुद्ध संघर्षाचे आव्हान स्वीकारले आहे.

समाजातील अंबिकेच्या कुटुंबावर समाजाची वक्रदृष्टी पडली आहे ती अंबिकेच्या बलात्काराने. अंबिकेवर बलात्कार झाला आहे यात अंबिकेचा काहीही दोष नाही. तरीही समाज तिलाच भ्रष्ट झाली म्हणून पाहत आहे. शाळेत शिक्षिकेचे काम करतानाही या तिच्यावर ओढवलेल्या आपत्तीत तिलाच दोषी ठरवून (कुठलाही विचार न करता) तिला टाळण्याचा प्रयत्न करतात. येरवी तासूनतास गप्पा मारणाऱ्या बायका तिच्याशी गप्पा मारायचे तर सोडाच पण तिचे तोंड पाहणेही

टाळत आहेत. यामुळे अंबिका अशा समाजाला धडा शिकवण्यासाठी पेटून उठून संघर्ष करते. कुमारीका राहून नवऱ्याशिवाय जीवन जगता येते, असे सांगत ती सामाजिक संघर्ष करते.

समाजाला एखादया स्त्रीने अविवाहित असणे म्हणजे संशयित नजरेने पाहण्यास जागा असते. त्याला अंबिका आव्हान देण्यासाठी पुढे सरते. अंबिका नव्या जोमाची, दमाची, तरुणी आहे. ती तिला शिक्षणाने वैचारीक क्षमता प्राप्त झाली आहे. म्हणून कुठल्याही निर्णयाच्या विचाराने ती उगमगत नाही. येणाऱ्या वादळी संकटात कोलमडून न पडता उलट त्वेशाने सामाजिक संघर्ष करताना दिसते. यामुळे अंबिकेचा सामाजिक संघर्ष विद्रोहाचा ठरतो.

४. निष्कर्ष :

- १) सिद्धार्थ आणि अंबिका यांची भूमिका आंतरजातीय प्रेमविवाहासाठी अस्पष्ट आहे. सिद्धार्थ जातीयवादी आहे. तर अंबिका मानवतावादी आहे. सिद्धार्थ सामान्य पुरुषाची भूमिका साकारतो तर अंबिका स्त्रीवादी भूमिकेतून 'लग्नाशिवाय, नवऱ्याशिवाय ही जगता येतं.' असे वर्तन करणारी आहे. पर्यायाने आंतरजातीय प्रेमविवाहाला सिद्धार्थ आणि अंबिका यांच्या सामंजस्याचा आधार नसल्याने असफल ठरला आहे.
- २) एक स्त्री म्हणून समाजात तिला दुय्यम मानले गेलेले आहे. या अन्यायकारक वागणूकीने समाजात आंतरजातीय प्रेमविवाहाची परंपरा नसल्याने, ती दुर्मिळ असल्याने समाज मानसिकता अशा विवाहाच्या विरोधी उभी राहते. यामुळे पुरुषसत्ताक समाज व्यवस्थेत स्त्रीला मिळणाऱ्या दुय्यम वागणूकीत अशा विवाहात पुरुषापेक्षा जास्त गुन्हेगार ठरवले जाते. याला एक शिक्षित स्त्री समर्थपणे तोंड देते. तेथे तिचा अनिष्ट परंपराविरुद्ध सामाजिक संघर्ष घडून येतो.

- ३) पुरुषाच्या बलात्कारात स्त्रीला आजही समाजात भ्रष्ट समजले जाते. तो पुरुष आजही सभ्य म्हणून मिरवला जातो. याचा परिणाम शिक्षित स्त्रिया अन्यायाविरुद्ध आज पेटून उठत संघर्ष करत आहे. त्यासाठी त्या हिंस्त्रक मार्गाचाही अवलंब करतात. सत्ता आणि पैसा यांच्या आधारे न्याय विकत घेणाऱ्यांच्या अहंकाराला त्या मूर्छित करत आहे, हे बदलत्या स्त्रीचे रूप अंबिकेच्या समाजिक संघर्षातून प्रकटले आहे.
- ४) बलात्काराच्या घटनेला अपघात न मानता स्त्री भ्रष्ट झाली म्हणून आपल्या खोट्या प्रेमाचा नाटकी त्याग करणाऱ्या प्रियकराला आज प्रेयसी हाकलून लावते आहे. हे स्त्रीच्या बदलत्या संघर्षाचे नवे रूप आहे.
- ५) आंतरजातीय प्रेमविवाहासाठी सुशिक्षित, सुजान, विषमलिंगी व्यक्तींनी जर समजूतदारपणाची आणि विश्वासाची भावना एकमेकांप्रती जर कायम राखली तर ते विवाह सफल होऊन समाज परंपरेत नव्या परंपरांची भर पडेल. पर्यायाने स्त्रीचे मानवी आयुष्य समृद्ध बनेल.

संदर्भ :

- १) कानेटकर वसंत – 'नाटक एक चिंतन', पृ. क्र. १०
- २) दळवी जयवंत – 'पुरुष', पृ. क्र. १०
- ३) तत्रैव – पृ. क्र. ११
- ४) तत्रैव – पृ. क्र. ७
- ५) तत्रैव – पृ. क्र. ७
- ६) तत्रैव – पृ. क्र. ७
- ७) तत्रैव – पृ. क्र. ७
- ८) तत्रैव – पृ. क्र. १८
- ९) तत्रैव – पृ. क्र. १९
- १०) तत्रैव – पृ. क्र. १५
- ११) तत्रैव – पृ. क्र. १६
- १२) तत्रैव – पृ. क्र. १८
- १३) तत्रैव – पृ. क्र. १९
- १४) तत्रैव – पृ. क्र. ५२
- १५) तत्रैव – पृ. क्र. ५२
- १६) कर्वे स्वाती – 'दळवीची नाटके : एक अंतर्वेध', पृ. क्र. ७८.
- १७) माधव मनोहर – '१९८७ मधील मराठी नाटक', 'नाट्यदर्पण'.
- १८) चुनेकर रा. सु. – 'जयवंत दळवी यांची नाटके' : 'प्रवृत्तीशोध', पृ. क्र. २०.